

Barcelona
Quaderns
d'Història

Barcelona: del franquisme a la democràcia. El protagonisme de la ciutadania (1973-1983)

Marc Gil Garrusta
Coordinador

BQH27

Edita:
Ajuntament de Barcelona
Institut de Cultura

Arxiu Històric
de la Ciutat de Barcelona

Directora:
Núria Bosom Palau

Coordinador científic:
Marc Gil Garrusta

Coordinació editorial:
Jordi Serch
Inma Nuño
Mª José Gonzalvo

Consell d'Edicions
i Publicacions de
l'Ajuntament de Barcelona

Jordi Martí Grau
Marc Andreu Acebal
Águeda Bañón Pérez
Marta Clari Padrós
Núria Costa Galobart
Sonia Frias Rollón
Pau González Val
Laura Pérez Castaño
Jordi Rabassa Massons
Joan Ramon Riera Alemany
Pilar Roca Viola
Edgar Rovira Sebastià
Anna Giralt Brunet.

Directora de Comunicació:
Águeda Bañón

Directora de Serveis Editorials:
Núria Costa Galobart

Passeig de la Zona Franca, 66
08038 Barcelona
tel. 93 402 31 31
barcelona.cat/barcelonallibres

Il·lustració de coberta:
Autor desconegut.
(Arxiu Fotogràfic de Barcelona)

Disseny gràfic:
PFP, disseny gràfic

Maquetació:
Edu Pérez

Revisió lingüística:
Linguaserve

ISSN: 1135-3058

© del text,
els respectius autors

© de l'edició
Arxiu Històric de la Ciutat
de Barcelona
Casa de l'Ardiaca
Santa Llúcia, 1
08002 Barcelona

© de les imatges:
Els/les autors/es
Arxiu Històric de la Ciutat
Arxiu Fotogràfic de Barcelona

Octubre de 2021
barcelona.cat/arxiuhistoric

Sumari

- 009 **PRESENTACIÓ**
Marc Gil Garrusta
- 017 **I. PONÈNCIES**
Espais i performativitat de protesta de les dones en la transició democràtica a la ciutat de Barcelona
Mary Nash
- 039 **De Josep Maria de Porcioles a Pasqual Maragall, 1973-1983. Del caos tardofranquista al primer intent d'estabilització**
Martí Marín Corbera
- 063 **Las instituciones municipales en la Transición**
Rafael Quirosa-Cheyrouze y Muñoz
- 081 **La transformació social de Barcelona (1975-2006)**
Marina Subirats Martori
- 103 **Barcelona en transició. Les dinàmiques urbanes en els primers anys de la democràcia municipal**
Oriol Nello
- 117 **Barcelona en clau de ruptura: lluites socials, polítiques i veïnals**
Marc Andreu
- 127 **El moviment veïnal i la construcció de la ciutat democràtica**
Xavier Domènech Sampere
- 141 **La ciutat del sexe, les drogues i el rock and roll**
Josep Maria Martí Font
- 151 **De la cultura de resistència a la gestió de la cultura democràtica**
Carles Santacana i Torres

-
- 175 **La ruptura municipal de 1979**
Joaquim Nadal i Farreras
- 187 **II. COMUNICACIONS**
CEU-CEUMT (1972-1982). Moviments socials, polítiques urbanes, ajuntaments democràtics
Joan Alemany i Pau Verrié
- 213 **L'atenció a la infància com a eina de transformació social al barri del Raval de Barcelona: 1960-1980**
Enric Canet Capeta
- 235 **La dona, protagonista en la lluita dels barris: els testimonis a les Jornades Catalanes de la Dona**
Maria Jesús Espuny Tomás
- 251 **La lluita pel dret a la planificació Familiar a Barcelona (1976-1985)**
Sara Fajula Colom
- 271 **Locos desahuciados:
una isla de locura en un mar de cuerdos**
La democratización española y la desinstitucionalización manicomial: Estudio de caso del Institut Mental del Hospital de la Santa Creu (1971-1986)
Iván Sánchez-Moreno, Victoria Sedkowski
- 293 **Un patrimoni en transició. les lluites de reivindicació patrimonial, 1973-1983**
Alessandro Scarnato
- 313 **Dones, espai públic, Poble-sec: les noves protagonistes**
Elisabet Velo i Fabregat

COMUNICACIONS

Dones, espai públic, Poble-sec: les noves protagonistes

Elisabet Velo i Fabregat.¹

“Assegut a la Plaça del Sortidor,
Aquí t’espero, com si fos el primer bar
La Bohème, on comença el carrer Blai,
Que és la petita rambla del Poble Sec.
Parla’m de la pluja que ha plogut,
d’imatges molles als miralls damunt l’asfalt,
potser és per això que el teatre està tan buit,
potser és per això que avui sento tan buides les meves mans.”
La petita rambla del Poble-sec – Cesk Freixas.

INTRODUCCIÓ

La relació de les dones amb l’espai públic no sempre ha sigut pacífica, per bé que en diferents etapes de la història se li ha negat la seva ocupació en plena llibertat: en temps pretèrits, si les dones no circulaven amb la companyia autoritzada (pares, germans, marits, familiars dones de més edat...), eren objecte de comentaris entre el veïnat, en excepció de les mestresses de casa que sortien per anar a comprar o al safareig a netejar la roba, tasques que li eren pròpies per la seva condició de dones i de mares de família. És per això que aquesta pràctica quotidiana va esdevenir un dels símbols d’allò entès com la feminitat tradicional: anar al safareig a netejar la roba de la família mentre se socialitzava amb les veïnes sobre les novetats del barri. “Fer safareig” com a expressió i com a recordatori del que era propi de les dones: rentar i xafardejar sobre l’entorn.

Durant l’època franquista, l’expulsió de les dones del mercat de treball segons el *Fuero del Trabajo* del 1938 i l’obligació de tenir cura de la família, un dels règim segons el *Fuero de los Españoles* del 1945, va reduir l’espai d’actuació de les dones a la llar i el barri (Velo, 2019). Això no vol dir que se’ls hi prohibís de forma expressa la circulació per indrets fora d’aquests límits, però l’estructura política, social i familiar instaurada va comportar que l’espai públic productiu estigués ocupat majoritàriament per homes i que les dones fossin les protagonistes dels barris, l’espai més proper a la llar i a les tasques de cura. El barri era l’escenari de les vida

1. Professora associada d’Història del Dret i les Institucions, Departament de Dret Públic i Ciències Historicojurídiques. Facultat de Dret de la Universitat Autònoma de Barcelona.

quotidiana, de la compra de queviures, de la neteja col·lectiva als safarejos, la solidaritat entre dones quan aquesta era necessària, dels jocs dels infants, en definitiva, del que socialment i econòmicament no tenia rellevància, però que era (i és) la base de la vida. La vida sostinguda per les dones. Eren ells els que seguien treballant amb normalitat als centres de treball després de contraure matrimoni i eren ells, també, els que assolien nivells formatius més elevats i anaven a la universitat sense restriccions per raó de gènere (cosa que no exclou les restriccions per raó de classe), mentre que era menys freqüent que hi assistissin les dones.²

En aquest treball es fa una anàlisi dels canvis en l'ocupació de l'espai públic per part de les dones des de la darrerria de la dècada dels seixanta, fins ben entrada la Transició, de bracet dels testimonis obtinguts per a l'elaboració de la tesi doctoral "*Gènere i treball al Poble Sec (Barcelona) 1960-1975*".³ El total de 30 biografies⁴ responen al perfil acotat per a la recerca: dones que van viure i/o treballar en el barri del Poble-sec de Barcelona durant el franquisme, per bé que, finalment, totes les informants complien la premissa d'haver viscut en aquest barri en aquest període, sense que necessàriament hi haguessin nascut. Les entrevistes realitzades resseguien les vivències de les dones informants, així com de les dones de la seva família més immediata (mares, germanes i àvies) i els canvis legals que es van esdevenir en diversos àmbits, com per exemple en l'educació reglada. El canvi de mentalitat de les mateixes entrevistades, així com d'algunes famílies, esdevé un revulsiu per trencar les fronteres imposades en les quatre parets de la llar. És per això que el canvi de paradigma afecta, sobretot, en les dones més joves de la mostra analitzada, les que podran gaudir d'una infància i joventut més lliures, en què l'oci era molt més present que no pas en la infància de les seves mares, temps en el qual va transcórrer la Guerra Civil i el primer franquisme: en un escenari de la misèria més absoluta.

En la mostra analitzada, assumptes com la sexualitat o el dret al propi cos continuen sent un tabú generalitzat malgrat les manifestacions feministes de la dècada dels setanta, per bé que els "accidents" prematrimonials segueixen sent un dels secrets més ben guardats en l'àmbit privat. L'Ajuntament de Barcelona esdevé garant dels drets sexuals i reproductius de les dones, com es veurà a través d'una de les informants. La penalització de la venda d'anticonceptius i la prohibició de l'avortament establert a la *Ley de 1941, para la protección de la natalidad contra el aborto y la propaganda anticoncepcionista*, empeny les dones a adquirir anticonceptius al mercat negre i avortar a través de dues vies: o viatjant a altres països (Regne Unit) o en la clandestinitat, posant en perill la seva vida.

Tot i que els canvis legislatius en matèria educativa i laboral que afectaven directament a les dones van implicar canvis cap a una política menys restrictiva

2. Per posar exemples, el curs acadèmic 1948-1949 a la Facultat de Dret de la Universitat de Barcelona s'hi van matricular 1.801 homes i 42 dones, a la de Medicina, 2.699 homes i 89 dones. Contràriament, a la Facultat de Filosofia i Lletres s'hi van matricular 203 homes i 308 dones, revertint la tendència. Més endavant, a l'anuari de l'any 1962 es detalla que a la mateixa Facultat de Dret es van matricular 1.287 homes i 132 dones; a Medicina, 1.707 homes i 160 dones i, en canvi, a Filosofia i Lletres s'hi van matricular 515 homes i 748 dones. Font: Instituto Nacional de Estadística, sèrie històrica: www.ine.es

3. Tesi doctoral en obert a <http://hdl.handle.net/10803/285565>

4. La metodologia emprada per a l'elaboració, transcripció i citacions de les entrevistes es pot consultar a la tesi referida a la citació anterior.

(el que *Sección Femenina de Falange Tradicionalista y de las JONS* va anunciar com un triomf que s'havia assolit gràcies a la seva tasca), serà la mentalitat de les famílies i de les mateixes dones el que les farà prendre partit cap a una nova manera d'adquirir experiències vitals diferents a les seves antecessores i sobrepassar les fronteres del barri en allò que és quotidià. De la mateixa manera, també cal fer palès que en l'àmbit laboral la restricció imposada perquè les dones casades seguessin treballant va seguir comportant que algunes de les que contrauen matrimoni després de l'any 1961 abandonessin el seu lloc de treball sense plantejar-se la possibilitat de seguir a l'empresa per la qual treballaven, perquè abandonar la feina i dedicar-se a la família era "el normal".⁵

En aquesta comunicació s'analitzaran els canvis que es van donar en la vida de les dones d'aquest barri obrer de Barcelona en els darrers anys de franquisme i els primers de la Transició. Una època de profundes transformacions socials en les quals, per bé que les institucions s'hi resistien, la voluntat de canvi de les persones que van viure aquesta època va sobrepassar tot tipus de restricció imposada des del règim.

El context educatiu: Millora intergeneracional del nivell d'estudis.

L'educació va ser una de les eines de les quals el règim es va valdre per separar la trajectòria dels nens i les nenes segons el destí que l'Estat els reservava: els nens havien d'aspirar a trobar una bona feina durant la vida adulta, ja que amb el seu salari havien de mantenir la família⁶. En canvi, les nenes esdevindrien unes dones honestes que es casarien i donarien fills a la Pàtria. Per tant, se les havia d'educar perquè perseguissin aquesta finalitat i havien d'exercir les seves tasques a la perfecció. "Sus labores" era com es referien a l'ocupació de les mestresses de casa, les dones que havien de ser aquelles nenes.

La primera llei educativa del règim, la *Ley de 23 de septiembre de 1938, de Enseñanza Media*, implicava diferents canvis respecte a la política d'educació de la Segona República. La Base III a) assenyalava que aquests estudis s'iniciaven als 10 anys, havent passat una prova de suficiència (lletra b) al centre públic o privat en el qual es proposava el seguiment dels seus estudis. La Base IV, sobre ensenyances, incloïa les assignatures "Religión y Filosofía" i «Geografía e Historia», que es definia de la manera següent: "Metódica enseñanza desde el repaso de la Geografía e Historia elementales hasta las líneas características de la Historia del Imperio Español y fundamentos ideológicos de la Hispanidad." En el pla d'estudis es preveïen "Conferencias para la formación patriótica de la juventud". Aquesta pri-

5. L'article quart de la *Ley 56/1961, de 22 de julio, sobre derechos políticos, profesionales y de Trabajo de la mujer* estableix que "La mujer podrá celebrar toda clase de contratos de trabajo. En las reglamentaciones de trabajo, convenios colectivos y reglamentos de empresa no se hará discriminación alguna en perjuicio del sexo o estado civil, aunque este último se altere en el curso de la relación laboral." A partir d'aquesta disposició i del desenvolupament reglamentari de l'any 1962, l'excedència per raó de matrimoni del personal femení passa a ser d'obligatori a voluntari en la seva regulació en reglaments de treball, ordenances de treball i convenis col·lectius sindicals.
6. La Declaració 1.8 del Fuero del Trabajo de 1938 estipulava el següent: "Todos los españoles tienen derecho al trabajo. La satisfacción de este derecho es misión primordial del Estado." De la mateixa manera, el Fuero de los Españoles del 1945 estableix l'obligació dels pares a alimentar els seus fills (s'entén que per mitjà del salari) i, en el seu capítol tercer, defensava el dret al treball dels espanyols.

mera norma educativa del bàndol franquista (encara no havia acabat la Guerra Civil) unificava els estudis mitjans i introduïa dues qüestions fonamentals en la formació de les alumnes: la religió, incidint en qüestions com la moralitat, el mite de la virginitat, la puresa i la creença en un ser superior. D'altra banda, formació segons el principis del *Movimiento Nacional*, és a dir, la recuperació del mite de l'àngel de la llar que promulgaria el *Nuevo Estado* i que implicava la subordinació sense palliatius de la dona respecte al pare i al marit. A més a més de l'adoctrinament respecte a la grandesa de la Pàtria, entre d'altres qüestions.

Seguint amb el model educatiu, i implementat el *Nuevo Estado* arreu del territori, es va aprovar la *Ley de 17 de julio de 1945 sobre Educación Primaria*. Aquest nivell educatiu era el primer de l'escolaritat dels infants i s'encarregava a l'Estat i l'Església, a qui es facultava la capacitat de crear centres educatius i centres de magisteri. A més a més, dotava les famílies del dret a escolaritzar els seus fills i filles i triar el centre educatiu més adient. Pel que fa les matèries, l'article sisè incloïa l'assignatura "*Formación del Espíritu Nacional*", que perviuria al llarg de la dictadura.

Així mateix, s'estipulaven les qüestions relatives a l'educació de les nenes. L'article onzè anunciava que "La educación primaria femenina preparará especialmente para la vida del hogar, artesanía e industrias domésticas".

L'article 14 assenyalava la separació de l'alumnat per raó de sexe per raons de "moral i eficiència pedagògica" i l'article 23 estipulava que els centres d'iniciació professional a les nenes de 12 a 15 anys se'ls ensenyaria de manera obligatòria artesanía i "labores del hogar". La divisió sexual en l'educació no era una qüestió inèdita del règim, per bé que ja s'introdueix a l'Estat liberal per educar les nenes en el model de domesticitat, sent el sistema educatiu un "model d'utilitat domèstica" molt estès els segles XIX i XX (Flecha 2014:51). L'herència de la política educativa amb un marcat caràcter patriarcal tornaria a encaminar la trajectòria vital de les nenes cap allò que el *Nuevo Estado* preconitzava: perfectes mestresses de casa.

Les reformes en educació dels anys 1949 i 1953, sobre ensenyament de nivell mitjà, professional i batxillerat, respectivament, incidien sobre la separació de l'alumnat per raó de sexe. Fins i tot, en l'ensenyament professional s'esmentaven les "profesiones femeninas", diferenciades de les dels homes (agricultura, indústria i mineria). En la dècada dels setanta la segregació en l'educació pública persistia en els programes educatius. Els articles 17.2 i 27.2 de la *Ley 14/1970 de 4 de agosto, General de Educación y Financiamiento de la Reforma Educativa* estableixen que els programes educatius i la metodologia estarien "matisats d'acord amb el sexe". És a dir, la separació educativa entre nens i nenes no desapareixia i, pel que fa a l'assignatura "*Enseñanzas del Hogar*" la Disposició Transitòria Segona en el seu apartat dotzè assenyalava que "Las actuales enseñanzas del hogar quedarán equiparadas a la formación económica o enseñanzas y actividades domésticas que se establecen en esta ley para el bachillerato. A este fin, el Ministerio de Educación y Ciencia mantendrá los preceptos que actualmente regulan estas enseñanzas, en tanto se dicten las normas reglamentarias que les sean aplicables." Les diferències per raó de sexe en l'educació no desapareixien, on es perpetuaven, sens dubte, els estereotips de gènere.

La configuració dels estudis anava encaminada a la formació d'homes i dones que tinguessin assumit el seu rol en el si de la societat i la família. En el cas de les dones, destinades a complir el seu deure d'esposes i mares. En el cas de les classes populars, a més a més, la postguerra va ser sinònim d'un important empobriment i escassetat alimentària, cosa que va suposar la necessitat que tots els membres de la família exercissin alguna activitat remunerada per poder aportar diners, encara que fos de manera precària (Espeitx i Cáceres, 2010: 186). En el cas de les dones entrevistades, les que van viure la immediata postguerra es van veure obligades a començar a treballar des de molt joves (fins i tot, abans de l'edat permesa legalment⁷), sent el motiu principal per l'abandonament dels estudis.

A l'entrebanc econòmic, que obligava les famílies a treballar per poder menjar, se li afegia el recel perquè les noies estudiessin, derivat del masclisme que amb el franquisme es va fer encara més present.⁸ Alguns dels testimonis recollits evidencien aquesta tendència, ja que ho van viure en primera persona, com en el cas de JC (1948), que ho explicava d'aquesta manera:

Tot i que el meu pare jo crec que ens estimava als dos igual (...) però tenir un nou era com un valor afegit. Més a més, jo quan era petita, deien, perquè era una família més aviat pobra diguem, de classe baixa, deien que si s'havia de fer un esforç perquè algun dels dos estudiés es faria pel noi. (...) No només als meus pares sinó a tietes i molta gent així que et deia que una noia estudiés era una bestiesa.

Pel que fa a JM (1922), també tenia un germà i la seva família li va pagar els estudis de medicina. La seva família era pagesa i amb un nivell de renda superior a les altres de les dones informants. En el seu cas, malgrat que va lluitar perquè també li paguessin els estudis universitaris, els seus pares no volien que estudiés pel fet de ser dona i es va haver de conformar amb la botiga que li van comprar al barri del Raval:

Me la van comprar perquè la meva mare estava cansada de sentir-me i jo 'Perquè m'ha de tocar? Perquè m'he de quedar aquí al mas si a mi no m'agrada? Jo no el vull, jo no el vull!' i va dir 'Bueno, el que ens hem gastat amb el teu germà amb la carrera ja que t'has 'emperrat' en no quedar-te aquí...' I va comprar la botiga, tot devia ser el destí. El meu germà el van posar quan estudiava per metge a la sala dels tuberculosos i la mama es va esgarriar i anava mal menjat perquè estava en un lloc i explicava el que li donaven de menjar 'Així et comprarem una perfumeria a tu, et cuides de ton germà i així

7 L'article 15 b) de la *Ley de Contrato de Trabajo de 1931* estipulava els 14 anys com a edat mínima per contractar laboralment, la mateixa que es marcava a la *Ley de Contrato de Trabajo de 1944* en el seu article 11 b), amb coneixement dels pares o avis i que visquessin independentment d'ells

8. El patriarcat com a sistema d'organització social no va aparèixer amb el franquisme, però si la Segona República va implicar alguns canvis pel que fa a les dones (divorci, avortament a Catalunya, etc.), amb la implementació del Nuevo Estado es va tornar enrere. En la definició de patriarcat de Heidi Hartmann, és "un conjunt de relacions socials entre els homes que tenen una base material i que, si bé són jeràrquiques, estableixen o creen una interdependència i solidaritat entre els homes que els permet dominar a les dones" (Hartmann 1980:94-95). Igualment, existeixen diferents definicions i plantejaments sobre el concepte i la construcció del patriarcat que han desenvolupat diferents autores des de diferents corrents filosòfics.

l'afartes' perquè ens enviaven cada setmana unes paneres de verdures, d'oli i d'avellanes... Al tocar-li aquesta sala a la mama li va agafar por i va ser me sembla que era molt enamorada del meu germà la meva mare, devia dir 'ara donem-li el 'capritxo' a l'altra i cuidarà el germà

Aquesta tendència, a més de la necessitat de treballar per aportar diners a casa per poder menjar, va comportar que moltes noies assolissin un nivell d'estudis bàsic sense tenir la possibilitat d'estudiar posteriorment. En el cas de les dones esmentades anteriorment, JC (1948) no va viure la primera postguerra i, a pesar de les limitacions econòmiques de la seva família, va poder estudiar magisteri pel seu esforç personal, estudiant i treballant a la vegada.

Les limitacions que es van trobar les dones per accedir a un nivell educatiu superior al bàsic, és a dir, el batxillerat, es ridiculitzava des d'estaments governamentals a través dels seus dirigents, com José Pemartín, dirigent d'Ensenyament Mitjà i Superior, qui el 1942 defensava que s'havia d'allunyar la dona de la universitat perquè el seu lloc era la llar, a més de complir amb els principis cristians i espanyols, pels quals l'accés de les dones a una formació superior seria excepcional. En la mateixa línia i també en la dècada dels quaranta, la revista *Medina de Sección Femenina* alertava sobre els perills de "l'excessiva" formació de les noies, per anar en contra de la feminitat. Es contraposaria a la dona educada per servir el marit, la família, la Pàtria i Déu a les "pedants" i "republicanes" que gosaven accedir a l'educació superior (Grana, 2007: 260). En aquest sentit, fins i tot algunes de les dones més joves de la mostra analitzada havien rebut comentaris de dones de la seva mateixa família que els recriminaven el seu interès per la lectura. Si llegien tant, els deien, ningú les estimaria.

Amb el pas dels anys la tendència va anar virant cap a una tendència més permissiva en l'àmbit familiar, impulsat per unes mares que volien que les seves filles assolissin un nivell d'estudis més elevat per accedir a feines amb una remuneració més digna, que les permetés tenir la independència personal i econòmica que elles no havien pogut assolir (amb matisos) degut a la implementació del *Nuevo Estado* i la política de gènere del règim, que combatia de manera enèrgica l'emancipació de les dones, per controlar, en darrera instància, la problematització de la societat orgànica i d'ordre que es defensava des del règim (Molinero i Sarasúa 2009:311). D'aquesta manera, són les mares les que prenen les regnes per trencar el tancament que havia provocat el règim i la pobresa de la primera postguerra, insistint perquè les filles assolissin un nivell educatiu més elevat.

És d'aquesta manera com algunes de les entrevistades explicaven que les seves mares (i alguns pares) havien insistit perquè seguissin estudiant més enllà dels estudis bàsics, per poder trobar una feina digna que les permetés tenir una professió i fossin independents econòmicament dels seus cònjuges. Tot i que aquesta dinàmica es va donar entre les més joves, algunes de les més veteranes també van tenir suport familiar per seguir la seva trajectòria acadèmica i laboral. Com explicava CG (1936), els seus pares li van donar suport perquè estudiés magisteri i, posteriorment, per evitar que li toqués anar a treballar a una escola lluny de casa, perquè fes oposicions per entrar a l'Ajuntament de Barcelona o

la *Compañía Telefónica Nacional de España*, on finalment va entrar a treballar. En el seu cas, el suport parental en els estudis:

El meu marit era una persona que es guanyava bé la vida i una de les coses que li feien molta gràcia era que em deia 'Mira, quan ens casem tu ja deixes de treballar, perquè no et farà falta i a més tu pots estar més per la casa' i a casa meva ja vaig dir sobretot que no, i els meus pares també em van aconsellar que no: que no havia estudiat i havia fet tantes oposicions per després dedicar-me només a la compra i tot això. I ell ho va comprendre molt bé i 'llavors' vaig continuar treballant fins que em vaig jubilar.

Altres informants explicaven que l'aposta de la mare perquè seguissin estudiant va implicar l'accés a escoles privades i el sacrifici de l'economia familiar. Aquest va ser el cas de MF (1958), de qui la situació econòmica familiar era molt precària:

La meva mare volia que fes el batxiller igual que el meu germà, per tant que volia anar a un centre on les noies poguessin estudiar el batxiller havia d'anar amb monges o en un centre privat, perquè en els públics les noies no tenien dret a fer el batxiller. (...) Em van fer entrar al Milà i Fontanals i vaig començar cinquè de batxiller nocturn per primera vegada en coeducació o mixta... mixta... a Milà i Fontanals. L'any 74 perquè l'any següent va morir Franco. (...) El Milà i Fontanals era un institut súper polititzat i per mi tot això era nou, la primera vegada que anava sense uniforme, primera vegada que anava amb nois... érem dues noies en una classe de vint-i-nosequants nois però això és el de menys, perquè a mi m'era igual que fossin nois com noies: jo estava criada en una escala amb 13 nois i a mi els nois mai m'han fet anar allò de dir ai... no. El que sí una cosa que em va diferenciar i em va revolucionar molt era que estava molt polititzat.

En el seu relat, MF (1958) explica el canvi de centre d'estudis, essent el segon un institut públic on, per primera vegada, va coincidir a l'aula amb nois. En aquell moment, com explicava la informant, la política estava molt present en aquell institut i va viure en primera persona alguns esdeveniments que, ni la seva mateixa mare ni les dones de la generació de la immediata postguerra haurien pogut imaginar:

Aleshores havien 'despedit'... havien expulsat a cinc persones de la nostra classe per ser polítics, entre ells l'altra noia que hi havia, jo queia del cel en tot i ens vam posar en vaga. Ens vam posar en vaga, vam estar tres mesos de vaga fins que va dimitir el director de l'escola, van tornar els nois, però va ser una època en la que vaig veure entrar a cavall la Guàrdia Civil allà a dintre de l'institut. Jo anava amb 'corassa' perquè arrel de l'operació havia d'anar amb una 'corassa' perquè em donaven un mal 'tanto' i em feien mal de veritat i un... un dels professors germà d'aquest xicot que també estava treballant allà, era professor de químiques, em va estirar dintre del laboratori de quí-

mica i gràcies a això no em va passar res però és molt impressionant estar baixant per les escales del teu institut amb els llibres a la mà i tota contenta que anaves a manifestar-te i a dir el que senties i el que fos i veure els cavalls amb la policia muntada, amb els cascos, les porres llargues perquè duïen unes porres especials més llargues perquè anaven a cavall i arribessin a pegar... pujant per les escales. Vull dir era... és una visió... i això va portar que a part que l'escola era molt 'diferenta' a les monges doncs que ja suspengués... vaig suspendre un parell d'assignatures però el setembre vaig recuperar i vaig passar a sisè. Però a sisè em vaig trobar en què jo em pensava que com que havia mort Franco, va morir Franco, vam estar vuit dies de festa... vam fer... va ser molt mogut.

No només va compartir aula amb nois per primera vegada, sinó que va ser un espai on l'antifranquisme hi era molt present i va viure la repressió policial en primera persona. El canvi respecte a les generacions més veteranes és evident, ja que compartia aula amb nois i vivia de manera quasi quotidiana l'oposició al règim. Posicionament que va defensar a classe de filosofia oposant-se a l'execució de Salvador Puig Antich i que només li va suposar un suspès. Aquesta experiència cal contraposar-la amb el relat d'altres dones entrevistades, les que recordaven haver patit agressions físiques i insults per part de les mestres (tant monges com civils) pel sol fet de parlar en català al pati. Una manifestació contrària al règim, s'entén, hauria implicat conseqüències molt més serioses que un suspens. En aquest sentit, poder obtenir un nivell d'estudis superior a finals del franquisme implicava viure experiències diferents i una socialització, amb matisos, més lliure respecte a les experiències viscudes per les dones més grans de la mostra, amb experiències molt més tancades i restrictives en relació amb l'ensenyament.

Una altra de les informants que va coincidir amb nois a l'institut va ser EM (1956), que també recorda el moviment assembleari que s'hi vivia:

Después quan vaig canviar, que vaig anar a l'institut (...) 'vai' anar a l'Acadèmia Alpe per acabar aquestes assignatures pendents i 'llavons' va ser quan ja hi havia nois. Després als instituts també que 'vai' fer COU, tan al Milà i Fontanals, 'bueno' 'vai' fer, 'vai' estar matriculada eh, 'vai' acabar a l'Emperador... tan l'un com l'altre era mixt. (...) Home, jo com que era una mica 'aixís' tímida, està bé però al principi sobta una mica, però com que d'entrada a l'Acadèmia Alpe les aules eren petites i allà la gent bastant concentrada i 'vai' coincidir amb dues o tres companyes més de les monges i amb gent d'aquí del Poble Sec, algun company del Poble Sec. Va fer caliu i fa facilitar les coses, però els instituts que hi havia més moviment assembleari, polític i tot això, els nois que eren, en general, que hi havia noies que eren molt actives, però els nois 'aixís' eren més, jo que soc tímida i 'aixís' em va fer una miqueta 'bueno', una mica de coseta sí... però 'bueno'. 'Después' bé eh, però sí clar, acostumada a que no... perquè aquí al Bosc anàvem nois i noies però estàvem separats per una 'valla'. A mi em portaven al 'cole' a vegades amb uns veïns però després no coincidies per res!

Per a l'estudi del nivell formatiu de les dones de la mostra, es va fixar l'entrada al mercat de treball com a referència. Entre les dones més grans de la mostra, el 71% havia assolit estudis bàsics; el 14%, estudis professionals, i només el 7%, estudis de batxillerat i universitaris, respectivament, que en nombres absoluts representava una persona. En canvi, entre les dones nascudes entre el 1936 i el 1959, el 31% havia assolit estudis bàsics; el 37%, batxillerat elemental; el 18% havia realitzat estudis professionals i el 12%, estudis superiors. Si es comparen els estudis de les dones de la mostra respecte a les seves mares, es pot veure una tendència cap a l'assoliment d'un nivell superior. El 60% de les dones de la mostra va assolir un nivell d'estudis superiors respecte a les seves pròpies mares i el 40% va arribar al mateix nivell. De la mateixa manera, no hi ha cap de les entrevistades que assolís un nivell inferior. Per tant, la tendència generalitzada va ser un ascens de la formació de les dones de la mostra.

L'actitud sobre la formació de les dones va canviar: des de la funcionalitat de la formació per aprendre a llegir i matemàtiques bàsiques per poder treballar a una botiga, com es plantejava entre les dones més grans de la mostra, a la formació per tenir més cultura i poder accedir a una professió amb una remuneració més elevada i poder tenir independència econòmica, cosa que les dones més grans de la mostra, en la seva majoria, no tenien per treballar en l'economia submergida amb un salari precari i per l'arquitectura jurídica del règim, que subordinava la dona casada al cònjuge (Ruiz i Nielfa, 2007).

Una de les conseqüències del canvi d'actitud respecte a la formació de les filles va ser l'accés d'aquestes noies a institucions educatives on també estudiaven nois. Per tant, es trencava amb la divisió sexual del sistema educatiu instaurat en la legislació franquista i assistien a centres fora del barri. Per exemple, l'Institut Milà i Fontanals on va assistir MF (1958) s'ubicava al barri del Raval. La sortida del primer espai de confort, el barri, i la convivència quotidiana amb nois de fora de la seva família i cercle més immediat, va canviar la socialització de les noies en els darrers anys del franquisme per superar l'encotillament de la formació com a mares de família per assolir una formació més àmplia i una socialització com a iguals amb altres nois, cosa que podia contribuir a canviar la mentalitat de les mateixes noies.

A la feina: Noves trajectòries.

L'àmbit laboral va ser un altre dels aspectes que va canviar en la darrereria del franquisme. Des de l'expulsió de les dones del mercat de treball estipulat en el *Fuero del Trabajo* del 1938 i concretat en les *Reglamentaciones Nacionales de Trabajo* i legislació sectorial i empresarial successiva, l'economia submergida va ser un dels recursos de supervivència de les dones casades de les classes subalternes, com va ser el cas de les del Poble-sec. Dels oficis recollits com a primera ocupació, en destaquen feines tradicionalment realitzades a l'espai privat (llar) i en condicions precàries, com també destaca l'ocupació en l'ajuda al negoci familiar. De les dones més grans de la mostra, les ocupacions més esteses era la de modista, també com a aprenent a casa d'una altra dona que ja sabia l'ofici. Altres també

realitzaven altres tasques, però també a la llar i en l'economia submergida. La restricció que van patir les dones casades en la primera etapa del franquisme va implicar la seva reclusió a la llar, dependència econòmica respecte al cònjuge⁹ i la impossibilitat (generalitzant) de fer vida de manera independent. Per tant, el seu radi de socialització quotidià es veia molt restringit a la família i el barri.

Aquesta dinàmica va anar canviant al llarg dels anys, per bé que malgrat que la primera ocupació de moltes joves era ajudant al negoci familiar, si n'hi havia, o en algun comerç proper, les nascudes a partir de la dècada del 1940, en la seva majoria, van poder aspirar a accedir a altres feines fora de l'àmbit privat i fora del barri, amb un salari i categoria professional més elevats, i també, en la seva majoria, no van haver de deixar la seva feina quan van contraure matrimoni, tendència que no van seguir les que es van casar en la dècada dels seixanta, ja que abandonar la feina per dedicar-se a la família era "el que feia tothom". La permanència al lloc de treball es va donar sobretot en les casades a partir dels anys setanta i en algunes excepcions entre casades en anys anteriors, com el cas de CG (1936). Com s'explicava en l'epígraf anterior, van ser els seus pares els que la van animar a seguir treballant a pesar d'haver-se casat, rebent ajuda per la cura de la filla que va néixer del seu matrimoni, en primer lloc de la seva mare i, quan aquesta va emmalaltir, d'una persona externa.

Aquest canvi es va produir a partir de l'aprovació de la *Ley 56/1961, de 22 de julio, sobre derechos políticos, profesionales y de trabajo de la mujer*. L'article quart d'aquesta norma és el que especifica que les dones podien concertar tot tipus de contractes de treball amb independència del seu sexe o estat civil, encara que aquest canviés en el transcurs de la relació laboral. Igualment, delegava una ulterior regulació reglamentària els treballs penosos, perillosos o insalubres que no havien de ser permesos per l'ocupació de les dones. Així mateix, anunciava el reconeixement del principi de la igualtat salarial en treballs d'igual valor. L'article cinquè modificava el règim jurídic de l'autorització marital per treballar, estipulant que havia de ser expressa i, en cas de negativa, no se'n reconeixeria l'eficàcia quan estigués feta amb mala fe o amb abús de dret. Aquesta norma va ser l'inici del progressiu canvi legislatiu que el règim va dur a terme en la qüestió laboral de les dones, donant protagonisme, com és el cas de la norma que ens ocupa, a la tasca de *Sección Femenina de Falange Tradicionalista Española y de las JONS*, organització orientada a la formació i adoctrinament de les dones segons el parer del règim,¹⁰ és a dir, com a mestresses de casa servidores i abnegades al cònjuge.

9. Sobre aquesta qüestió, l'advocada Mercedes Fòrmica va publicar al diari ABC l'article "El domicilio conyugal". En aquest article explicava l'assassinat d'una dona a mans del seu marit i criticava la dependència econòmica que patien les dones respecte als cònjuges i com aquest fet els impedia prendre la iniciativa d'abandonar la llar conjugal en cas de patir violència masclista. Fòrmica, al seu torn, va impulsar una reforma del Codi Civil que es va aprovar el 1958, en la qual es modificava aquesta dependència patrimonial de les dones casades. Enllaç a l'article: <http://hemeroteca.abc.es/nav/Navigate.exe/hemeroteca/madrid/abc/1953/11/07/009.html> Última consulta realitzada el 13 de gener de 2020.

10. L'Exposició de Motius de la norma deia el següent: "La Sección Femenina de F.E.T. y de las J.O.N.S., que a lo largo de este último cuarto de siglo ha tenido encomendada la formación de la mujer española, proyectada al servicio de la Patria, orientando y dirigiendo en todo momento ese fecundo quehacer, ha podido comprobar cómo encontraba pleno asentimiento en asambleas nacionales de diverso carácter la idea de conseguir el acceso de la mujer a aquellas profesiones y tareas públicas y privadas para las que se halla perfectamente capacitada, sin más limitaciones que las que su condición femenina impone. Por ello, considerando oportuno que tan legítimas aspiraciones encontrasen adecuado reflejo en el ordenamiento positivo español, elaboró una proposición de Ley encaminada a regular los derechos políticos, profesionales y de trabajo de la mujer, que, firmada por más de doscientos Procuradores, fué remitida a la Presidencia de las Cortes."

El canvi d'actitud del règim respecte a la participació de les dones al mercat de treball¹¹ es va donar per diferents factors, un d'ells —i dels més importants—, l'obertura d'Espanya a l'exterior. Només uns anys abans, el 1958, s'havia dut a terme una reforma del Codi Civil que modificava algunes qüestions de la capacitat jurídica de les dones casades (Ortiz, 2006: 10). Els canvis legislatius que es van anar succeint en la línia de permetre una més gran autonomia en l'àmbit del treball (malgrat ser avenços molt tímids) no es van donar perquè l'aparell del règim canviés d'idea respecte a quin havia de ser l'espai natural de les dones. Tot i la propaganda que feia *Sección Femenina* sobre la llei del 1961 i la creació d'una assessoria jurídica que depenia d'aquest organisme, creat per ajudar a dones (i homes) que tinguessin dubtes sobre la seva aplicació, no va tenir l'atenció ni dels ministres franquistes ni d'alts càrrecs del govern (Ofer 2006). Per tant, aquelles reformes legislatives responien a una voluntat de millorar la imatge exterior del franquisme.

L'escenari laboral de les dones canviava legalment, però una de les principals dificultats radicava en el canvi de mentalitat social respecte a aquesta qüestió, cosa que no va ser fàcil. Socialment, l'abandó de la feina per part de les dones que es casaven era habitual, moment en què passaven a realitzar les tasques de cura de la família i ajudaven al negoci del cònjuge, si era el cas. De la mostra analitzada, de les que es van casar a principis de la dècada dels seixanta del segle XX, malgrat fer-ho després de l'aprovació de la norma analitzada, la majoria va abandonar el seu lloc de treball. MG (1941) ho explicava amb el seu testimoni, on la voluntat del cònjuge hi va tenir molt a veure:

Quan em vaig casar 'vai' plegar perquè el meu marit és tan espavilat que em va fer plegar (riu), em va fer plegar perquè va començar... 'bueno', aleshores plegava molta gent. 'Llavons' s'havia de plegar, que va ser una equivocació i grossa perquè clar... 'Llavorens' vaig plegar i em vaig quedar a casa perquè la mama, la meva mare, començava a ser més gran i queda't a casa entre 'pitos' i flautes em vaig quedar al carrer Olivo perquè no podíem agafar cap pis, una altra equivocació perquè el casat casa vol, és així la vida i em vaig quedar aquí i 'bueno' vam muntar una habitació entre 'pitos' i flautes et cases perquè el Joan el meu marit va començar a fer el taxi també.

La pressió per abandonar la feina també podia venir per la mateixa empresa, que acomiadava les seves treballadores quan es casaven, com si el canvi d'estat civil afectés les seves capacitats. Aquesta va ser l'experiència d'FP (1938), que es va casar el 1964:

11. Quan ens referim a "mercat de treball" no volem dir que les dones no haguessin treballat (ans al contrari), sinó que cada cop eren més les casades que s'ocupaven en empreses que no tenien res a veure amb la família o l'economia submergida i tenien reconegut el seu treball amb un contracte laboral i el pagament de les quotes corresponents a l'assegurança mèdica obligatòria que pertoqués segons el moment. Eren feines que, a més a més, podien ser comptabilitzades en estadístiques oficials, qüestió complicada en feines pròpies de l'economia submergida o quan s'ajudava en el negoci familiar. [Nota de l'autora].

Quan em vaig casar vaig deixar la feina, que és el que es feia en aquella època. A Jorba, o Preciados, que va acabar sent Preciados, casades no en deien que no però millor que... Quan ens casàvem, Jorba ens donaven una dot i vaig sortir guanyant perquè Preciados en aquell moment hi havia diners.

El canvi d'actitud sobre la qüestió laboral de les dones casades va anar canviant lentament, però, amb el temps, les dones van seguir treballant amb normalitat després de contraure matrimoni. En aquest sentit, les dones més joves de la mostra analitzada han pogut desenvolupar una trajectòria professional amb més o menys normalitat, ja que algunes encara es troben laboralment actives.

En l'aspecte laboral, cal tenir en compte la discriminació entre dones que van contraure matrimoni i les que no, ja que aquestes últimes van poder seguir treballant sense cap tipus d'impediment social ni empresarial i van desenvolupar la seva carrera professional amb normalitat, com també va passar a les dones més joves de la mostra. En aquest sentit, la seva socialització va ser més intensa per treballar en centres de treball fora del barri i interactuar quotidianament amb persones externes a la família i el cercle més íntim. Les més perjudicades eren les dones que van contraure matrimoni, per bé que la seva expulsió del mercat de treball no només els impedia desenvolupar una professió, sinó que els limitava la llibertat de socialització fora del cercle familiar i les limitava a la tasca de cures. Aquesta limitació de la llibertat també era econòmica, ja que en no treballar fora de casa tampoc tenien un salari propi, tot i que, si treballaven, la legislació també preveia que el marit pogués cobrar el salari si així ho volia.

En el primer franquisme, la trajectòria vital de les dones tenia dos elements diferenciadors: l'estat civil i l'edat, que amb el pas dels anys i ja a les portes de la Transició es va anar difuminant per deixar pas a un aparent tracte igualitari, tant entre dones amb independència de la seva situació familiar com entre dones i homes. És d'aquesta manera com l'estil de vida de les dones va anar canviant progressivament, passant d'un estancament quotidià a entorns socials diversos i diferents a la família.

Oci, cultura i consciència: Els agrupaments escoltes, esplais, concerts reivindicatius i el grec dels inicis.

Un altre espai de llibertat per a les dones entre les dècades dels seixanta i els setanta (sobretot aquests últims) va ser en espais d'oci i culturals, on —sobretot a principis dels setanta— també hi havia un marcat antifranquisme, que es traduiria en una participació més o menys activa en reivindicacions socials i polítiques dels primers anys de la Transició.

Entre les dones més joves de la mostra analitzada es van detectar diferents experiències en agrupaments escoltes i esplais parroquials del barri, on assistien amb altres nens del barri. En el cas de l'Agrupament Escolta Rabindranath Tagore es va fundar a la parròquia de Sant Salvador d'Horta i, segons el testimoni recollit, va ser el primer agrupament escolta mixt i va ser per aquest motiu que

hi van assistir tant nois del barri com noies, compartint excursions i nits a la muntanya sense supervisió de pares i mares, així com la formació i els valors propis dels escoltes. Segons MF (1958), aquella experiència va marcar la seva infància, ja que el seu germà gran també en formava part i era una manera de compartir temps lliure amb ell. Així mateix, també recorda excursions i sortides per Montjuïc en les quals es van enfrontar amb grups de joves de la Falange on només hi havia nois,¹² al contrari que al seu agrupament que també hi havia nenes i joves. La informant explicava que en aquestes trobades, algunes de les quals tenien lloc als jardins del Teatre Grec de la muntanya de Montjuïc, portaven a la pràctica les estratègies de defensa apreses a l'agrupament. MF (1958) ho explicava com una anècdota recurrent:

Estaven al carrer Blai sí. Allà es reunien i estàvem 'enfrentats' totalment. (...), jo me'n recordo d'un joc de pistes que vam fer a Montjuïc (...) ens van barrar el pas, ens van barrar el pas fins al punt (...) que ens van començar a sortir de diferents punts gent de la Falange (...) Armats, ells anaven armats. (...) recordo que nosaltres ens vam cagar, perquè ara sí, ara sí que ens les donen... No portàvem res, però nosaltres teníem un company, (...) va començar a tocar el 'pito' i va aparèixer tothom per darrere del dels, perquè com que ja ens havia passat altres vegades teníem aquesta contrasenya. Estàvem sobre avís, va començar a aparèixer tothom i la veritat és que vam passar... hi va haver baralles, hi va haver ferits, però ja era una baralla normal i corrent de tota la vida. Ara ja estàvem igualats. Moltes vegades anàvem a pujar parets i tal, aleshores ja la cosa, sí que ens intentaven agafar per petits... fer-nos mal, anaven a 'fernse' mal, anaven amb cadenes sempre, jo recordo la rodejada de les cadenes d'aquests nois... uf... (...) N'hi havia del barri sí, no els coneixia personalment però eren del barri...

La trajectòria d'aquest agrupament no es va consolidar a la parròquia on va néixer, ja que el rector de Sant Salvador d'Horta els va fer fora, disconforme amb la presència de nenes i noies i per idees progressistes d'aquells joves, ja que ell era molt conservador. És interessant conèixer experiències en les quals la presència de noies en un espai comunitari i en convivència amb nois d'una manera normalitzada podia causar aquesta reacció. Per tant, es dedueix que des de posicions conservadores hi va haver resistències a la normalització de la vida pública de les noies. Tanmateix, no va ser la tònica general de les parròquies del barri,¹³ ja que a la parròquia de Lurdes es va obrir un esplai on anaven nens i nenes amb normalitat, com va explicar LV (1959) en la seva entrevista. La politització de l'església de barri va ser molt important per a l'acollida de militància antifranquista. Una de les entrevistades, AG (1928), recordava que a la parròquia de Sant Domènec, situada al veí barri de Sant Antoni i on anaven moltes persones del Poble-sec, es feien reunions clandestines de sindicalistes de la SEAT, segons li va confessar el mateix rector de la parròquia.

12. Segons el seu testimoni, eren grups del *Frente de Juventudes de Falange Española Tradicionalista y de las JONS*, ja que hi havia una seu de Falange al barri i s'hi devien reunir.

13. Al Poble-sec coexisteixen les parròquies de Lurdes, Santa Madrona, Sant Salvador d'Horta i Sant Pere Claver, aquesta última jesuïta.

Les parròquies de barri, des de la joventut a través de l'esplai com persones més grans per la seva assistència a missa i la pertinença a la comunitat, eren uns espais de socialització importants on, en alguns casos, l'antifranquisme hi va tenir presència. Tanmateix, cal assenyalar que —en alguns casos— la seva gestió i la vida quotidiana responia de manera acrítica a la divisió de les tasques segons el gènere. Segons explicava AG (1928) en la seva entrevista, a l'última de les parròquies on va formar part de la comunitat de manera activa (en va ser catequista), les dones eren les que s'encarregaven de la neteja i el manteniment del centre. La portera també era una dona. Al seu torn, la parròquia la dirigia un capellà (un home, evidentment) i qui realitzava les tasques més vistoses i gratificants eren els homes, per bé que eren els que, en la seva majoria, llegien les lectures a les misses i dirigien el grup de música, per posar alguns exemples. Per tant, malgrat ser espais on homes i dones hi concorrien de manera normalitzada, la seva gestió corresponia a la divisió sexual de les tasques quotidianes: les cures i feina de manteniment per les dones, i tasques vistoses i gratificants pels homes.

Una de les expressions culturals en la què l'oposició al règim va tenir una forta presència va ser en els concerts de cantautors que formaven part d'Els Setze Jutges.¹⁴ Aquests esdeveniments anaven més enllà de l'expressió merament artística i es preniën com una reivindicació política de masses en l'espai públic, trencant el silenci d'anys anteriors i posant en comú una oposició al règim que s'havia mantingut latent per por a la repressió.¹⁵ La cultura va ser una de les vies d'expressió pública i popular tant de dones com d'homes disconformes amb la dictadura franquista, cosa que les va dotar d'un sentiment de col·lectivitat i una fortalesa comuna que fins aleshores no havia existit en aquella magnitud, és a dir, fora dels cercles més íntims i de confiança. A poc a poc el nivell de conscienciació es va anar fent més ampli i evident i era per això que el règim no estalviava mitjans per controlar i censurar aquell tipus d'expressions.¹⁶ La Policia Nacional, els "grisos", eren els encarregats del control de l'ordre públic als recitals dels cantautors i cantautores més reivindicatius, cosa que creava un ambient de por per si hi havia una càrrega policial, ja que les seves actuacions no estalviaven l'ús de la violència. A pesar d'aquesta vigilància intimidatòria, els recitals es van convertir en expressió pública i col·lectiva del sentir polític d'una part de la població, que per fi trencava el silenci eixordador dels primers anys de

14. Els Setze Jutges va ser un conjunt de cantautors i cantautores sorgits amb el moviment de la Nova Cançó, sorgit a principis de la dècada dels seixanta arran de la inquietud de diferents autors i autores per poder ensenyar la seva obra musical en llengua catalana, fent així un exercici de resistència contra la política cultural i lingüística del règim. El grup promotor d'aquest moviment va sorgir a la seu de la Institució Cultural del CIC de Barcelona, de bracet d'alguns professors, i en formaven part Josep Maria Espinàs, Remei Margarit, Miquel Porter i Lluís Serrahima. Amb els anys, es va anar ampliant i va ser una de les puntes de llança més importants en l'àmbit de la cultura de la protesta antifranquista (Ferrer, 2012).

15. En aquesta afirmació es fa referència a les vivències recollides a la investigació i a la situació generalitzada, la qual cosa no obvia la repressió patida per aquelles persones que sí que es van organitzar contra el franquisme i que van patir la repressió policial i judicial en les seves diverses manifestacions, com van ser els i les sindicalistes de sindicats clandestins, membres d'organitzacions antifranquistes, membres de l'Assemblea de Catalunya, etc. [Nota de l'autora].

16. Tot i que no és objecte d'aquesta comunicació, cal tenir present la censura que van patir diferents expressions culturals com la literatura, el cinema i la música en la dècada dels seixanta i els setanta. Censura que es dirigia des del *Ministerio de Información y Turismo* de Manuel Fraga i que va censurar, en el cas de la cançó, moltes de les creacions de membres d'Els Setze Jutges, com per exemple *L'Estaca* de Lluís Llach. La censura va ser una de les dinàmiques comunes amb altres règims de dictadures com les del Brasil, l'Argentina i Portugal. (Fiuza 2012).

franquisme a través de la cultura i d'un moviment que s'acompanyava d'altres expressions que anaven en un mateix sentit, com va ser la fundació d'Òmnium Cultural el 1961, la fundació de la discogràfica Edigsa aquell mateix any o el naixement de la revista infantil *Cavall Fort*, també el 1961, i l'inici de l'edició de la *Gran Enciclopèdia Catalana* el 1968. Expressions culturals i intel·lectuals que es contraposaven al règim amb fermesa a pesar de la censura i l'amenaça de la repressió, de les quals les dones també hi van participar. L'obertura en l'educació i el treball va venir acompanyada d'una participació normalitzada en la cultura, que en la dècada dels seixanta i dels setanta va prendre un caràcter polític i reivindicatiu important. CA (1940) recordava un dels recitals de Raimon al Palau de la Música, que va viure amb molta emoció:

I jo recordo haver anat al Palau a sentir al Raimon i... la meua mare, 'tingues coneixement' perquè... i cantant *Diguem no* i amb tot, tot el Palau, tot el darre-re des de l'escenari fins a l'altra punta de l'escenari tot de grisos 'aixís', si no perquè érem joves allò imposava molt eh. Això ho vivíem bastant, ho vivíem bastant. (...) Jo aquesta vegada del Raimon me'n recordo que va ser molt, estaves tant emocionat que podia més l'emoció que la por, perquè allò imposava molt eh! Tota aquell munt de gent a darrera que, 'bueno', per què hi eren allà? Hi podien ser pel que calgués, no? Però és que va ser aquella cosa, que també erets més jove i 'aixís' i coses d'aquestes les recordo molt i... sí, això sí.

Una habitual dels concerts de Lluís Llach era MF (1958), que era molt jove i vivia aquells esdeveniments amb les amigues de l'esplai com a moments de llibertat. Com explicava, un dels recitals que va viure amb més intensitat va ser el del Palau de la Música, que recordava d'aquesta manera:

Aquest el vaig viure i va ser quan hi va cantar Lluís Llach. Era el 74 també, va ser justament quan estava lo del Puig Antich i a ell li van prohibir cantar *L'Estaca*. Aleshores, era qüestió de censura, la censura va prohibir cantar *L'Estaca* com després va prohibir cantar *La Gallineta*, com després va... li van prohibir tantes cançons ja pobre. En aquell moment Fraga era Ministre de Governació i va ser quan hi va haver les màximes manifestacions per la llibertat d'expressió. Aleshores, me'n recordo que, que vam estar tota la nit dormint a ras per aconseguir entrades per entrar al Palau de la Música... era uf! Cantant allà amb les guitarres tothom... és que tots érem... era un moment social molt maco, perquè ho penso de gran i penso 'la gent que vivia allà, colló...:' perquè no vam callar en tota la nit: que si cantant totes les cançons del Lluís Llach, totes les que hi havia fins aquell moment, i les vam repetir fins a la sacietat! (...) A dintre del concert vam entrar tots, estava el Palau a arrebossar, a arrebossar de gent, no hi cabia ni una agulla i me'n recordo que vaig seure al lloc dels cecs, que és darrere l'escenari i va sortir a cantar el Lluís Llach i va cantar tot el seu repertori i la gent li demanava *L'Estaca*. I la gent li demanava *L'Estaca* i ell primer va 'omir', o sigui com si no ho sentís. Ja en els bisos va dir que a ell li havien prohibit cantar *L'Estaca*, que ell no la podia cantar, però

que lo que no li havien prohibit era tocar-la i aleshores va començar les notes de *L'Estaca* amb la guitarra i tot el Palau, tot el Palau amb un, com si fos una sola veu, va començar a cantar *L'Estaca*. Però és que era, imposava, perquè no hi havia em... un gall per aquí, un gall per allà, un que 's'adalanta', no: el Lluís Llach va donar l'entrada amb la seva guitarra i la va seguir tocant amb la guitarra i tots a la una vam cantar la cançó com si l'estigués cantant ell. Com que ja va ser, en aquell moment van entrar els grisos i van dir que 'pa fuera', van desallotjar el Palau, però tothom va baixar les escales del Palau cantant *L'Estaca* i tots anàvem, o sigui van fer els grisos una filera i tots vam anar passant per allà, que vaig pensar "En qualsevol moment començaran a estomacar aquí" i no ens van estomacar a ningú. Tots vam sortir del Palau cantant *L'Estaca* i vam seguir cantant *L'Estaca* a fora, perquè la vam anar repetint i repetint i repetint... *L'Estaca* és llarga i els grisos van estar allà formats i quan tots vam ser fora del Palau es van formar a fora i com que seguíem cantant vam veure que es posaven en posició d'arrear', ens vam distanciar una mica i vam començar a cantar *Els Segadors* i ja aquí *Els Segadors* no va acabar i va córrer tothom perquè ja van començar a estomacar.

Però no totes les experiències recollides anaven en un mateix sentit. La testimoni LV (1959) explicava que ella havia assistit a algun concert per casualitat, ja que no estava assabentada ni implicada en el moviment cultural antifranquista.

Hi havia una noia que vivia al mateix carrer Concòrdia, perquè 'vagis' lo 'tontina' que era, que un dia me ve i me diu 'Escolta, és que vaig fent, com una manifestació, que si li podia guardar uns papers' i jo li vaig guardar els papers i després resulta que eren 'unos pamfletos' i ella se n'anava a una manifestació i era por si la detenien y le iban a registrar la casa los pamfletos los tenía yo! I jo dic '¿Pero por qué no me cuentan las cosas?' Però imagina't, si van a su casa y no se los encuentran y le dan dos leches bien dadas, ianda que no canta quién tiene los pamfletos! O sigui imagínate, imagínate... Imagínate, recuerdo cosas así sueltas amb 15 anys: '¿Vienes a una fiesta que hacen en la Facultad de Química' No havia anat mai a cap... pues era un recital de Raimon, una de 'Cara al Vent'! i tot allà afinaos y los grises allí al voltant i jo dic 'Anda que fiesta más sosa' Pero este me hacía una gracia porque com que era valencià cantava així com els de la Franja de Ponent no, devia ser de les primeres vegades que oía a ese hombre y todo al vent... y esos grises me hacían una poca... yo no sé qué les habían hecho pero les miraban con una cara más poco que si los veía por la calle.

Les expressions culturals antifranquistes s'estenien arreu i per ocasions i esdeveniments diversos: fos per concerts en espais tancats i emblemàtics com el Palau de la Música o en el marc de festes universitàries a l'aire lliure, la cultura i la política contra el règim trobaven el seu lloc per expressar-se. Però, com no podia ser d'altra manera, sota l'atenta mirada de la Policia Nacional. Una altra de les qüestions que es desprenen d'aquest últim testimoni és la cautela en la custò-

dia de material compromès per part de persones significades en els moviments opositors al règim. Com explica LV (1959), una veïna del seu mateix carrer li va demanar que li guardés uns “pamfletos” quan anava a una manifestació, per por que li trobessin. Crida l’atenció com li fan aquesta petició, sabent que no estava compromesa en cap moviment (pel que es desprèn del seu testimoni tampoc n’estava gaire al corrent) i que, segurament, la Brigada de Información Político-social no l’aniria a buscar. La por a les conseqüències personals i físiques que podia comportar la troballa d’aquest tipus de material era una realitat.

El 1976 va tenir lloc el primer Festival Grec, organitzat per l’Assemblea d’Actors i Directors en un context d’una escassa i precària oferta teatral, d’una banda, i una gran politització, de l’altra. Davant la necessitat de consolidar una temporada estiuenca teatral, una part del sector teatral independent va impulsar l’organització d’aquelles jornades, dirigides per una Comissió Gestora i Executiva integrada per Mario Gas, Jaume Nadal, Josep Maria Loperena, Josep Torrens, Ricard Salvat i Carlos Lucena (González, 2001). La importància del Festival pel nostre treball és el seu veïnatge amb el barri, per bé que es va celebrar, i se celebra, a Montjuïc. Va ser per la seva proximitat que va atreure joves del Poble-sec, entre ells EM (1956), que hi vivia molt a prop i ho va viure intensament. Del seu testimoni se’n pot deduir l’ambient de llibertat que s’hi va viure, un gran canvi respecte a les experiències viscudes per altres dones, sobretot les d’anteriors generacions. La mort de Franco i l’inici de la Transició es va donar en un context en el qual la cultura va prendre les regnes contestatàries i de vivències de llibertat.

Això d’estar allà amb la paradeta amb actors i actrius i poder veure el teatre o els espectacles de música i tot allò... un any màgic, va ser preciós! Em va donar, amb una mentalitat, va ser com obrir-s’hi, com se t’obrien com unes portes... després ja va canviar eh, es va... va continuar sent el Grec però amb una altra gent, ho van portar... sí... d’una altra manera. Però aquell primer, per mi que era joveneta, ‘bueno’, i la possibilitat de tenir la meua pròpia paradeta i vendre coses! Vull dir que, les coses que fas tu amb les mans. Algunes les muntàvem, altres les muntàvem, però ‘bueno’. És clar, tot això ho recordo com un any màgic, sí. Jo en alguna assemblea (d’actors i directors) també hi havia participat, sense intervenir per suposat, però ‘m’empapava’ de tot aquell moviment. Reivindicaven molt i com ‘algo’, màgic, ‘ademés’ és que en un escenari com el Teatre Grec, a l’estiu, vull dir... jo me va, me va impactar i me va obrir jo què sé com, com portetes o finestretes. Ara més detalls tampoc... ara hauria de, ‘d’immersir-me’ en aquell... ‘bueno’, i a part també estava amb gent coneguda i me n’anava amb... ‘llavorens’, perquè jo també estava a un grup de teatre, però re... de barri eh... vull dir sí, de barri. Doncs és clar, tot això portava, saps... era màgic.

És interessant comprovar el canvi de dinàmiques i la dedicació de temps lliure a l’oci i la cultura que es va anar donant amb el pas del temps, ja que en els primers anys de franquisme tant l’assistència a concerts o a trobades culturals com el Grec, i més de la manera com va néixer, era totalment impensable, ja que

les dones obreres es dedicaven, sobretot, a tenir cura de la família i a ocupar-se en feines precàries per sobreviure. Hi havia poc temps per a l'oci i, sobretot, per a reunions que posaven en qüestió el règim en uns primers anys de silenci polític absolut. A més a més, també es pot comprovar com les dones van prenent el seu terreny a un espai que és alhora recreatiu i reivindicatiu amb absoluta —aparentment— normalitat, participant de la vida pública d'una manera més habitual a mesura que passaven els anys i les noves generacions de joves començaven a fer vida fora dels límits familiars. Una naturalitat impensable per les seves pròpies mares.

Sortim al carrer! les dones del Poble-sec a les manifestacions i altres esdeveniments reivindicatius.

Una de les transformacions més interessants de l'espai públic en les dècades dels seixanta i els setanta, sobretot en la proximitat de la mort de Franco i després de la seva defunció, va ser la proliferació de la lluita popular a l'espai públic a través d'actes i manifestacions.¹⁷ Manifestacions que, sovint, acabaven amb càrregues de la Policia Nacional, els “grisos”. La participació en aquest tipus d'actes cada vegada era més transversal, per bé que hi participaven persones de diferents procedències i perfils socials, culturals i fins i tot ideològics, però coincidien en el rebuig al règim franquista, a la seva política i les execucions que es dictaven i es portaven a terme, com van ser les del Procés de Burgos i la de Salvador Puig Antich, per esmentar-ne algunes de les que van tenir més ressò.

Els testimonis recollits evoquen diferents perspectives sobre les mobilitzacions i les vivències de la seva participació segons les seves circumstàncies personals, que a vegades impossibilitaven una implicació més gran que la desitjada. CA (1940) explicava que el seu marit havia anat a alguna manifestació però que, degut a la seva edat i responsabilitats, pensava que no era gaire apropiat arriscar la seva integritat física si rebia els cops de la Policia Nacional:

Ara, me'n recordo una vegada el meu home se'n va anar amb un amic a una manifestació i em va dir 'Mira noia, jo...' —estaven 'aixins'— 'Van arribar dos grisos i els van començar a apallissar... vull dir, jo ja, ja a la meua edat ja no puc, perquè es van posar a córrer, van entrar a una entrada, saps allò que passava, i va dir 'Ha de ser gent més jove', perquè no sé quina edat teníem, ja es considerava pare de família i devia pensar... Vull dir, ho vam viure moltíssim però una miqueta ho vivíem des de... mirant-ho, perquè no... però l'esperit de, de... d'això sí que li teníem molt i altres coses d'aquestes.

Altres, com VE (1951), recordaven l'angoixa de trobar-se per casualitat al mig de les corredisses posteriors a les manifestacions sense haver-hi participat, fins i tot

17. La lluita dels moviments socials, en especial del sindicalisme, va ser molt rellevant, com s'explica als articles de Carme Molinero i Pere Ysàs “Movimientos sociales y actitudes políticas en la crisis del franquismo” i de Pere Ysàs “Entre l'alarma i el desconcert. Els franquistes i la ‘crisi de desembre’ de 1970”.

estant embarassada. Les pallisses a plena llum del dia, les condemnes a mort de dissidents, la mort a la pressó de sindicalistes com Cipriano Martos i la certesa de la pràctica de tortures a la comissaria de la via Laietana feien córrer a qui es trobava davant d'aquell escenari, traient les forces d'on fossin.

Jo havia corregut, no per gust no, inclús embarassada de la meva filla ja. Jo treballava, no treballava, quan estava al taller treballant, els dissabtes les botigues, com t'he dit el meu cunyat va posar botigues, i el dissabte a la tarda quan hi havia molta feina, en èpoques de Nadal i tot això, 'pues' jo també anava a la botiga i me'n recordo que a la plaça Catalunya, un dia sortint del treball tindre que córrer, tindrem que anar-me'n cap a un altre cantó perquè hi havia corredisses de la policia. Una altra vegada recordo anar a passejar amb el meu 'nòvio' 'allavorens', trobar-me al mig del metro, on hi ha l'estrella a la Plaça Catalunya, amb un policia al costat 'nostro' perquè també hi havia corredisses, i nosaltres espantats i tot sí sí. En aquella època... o sigui això... això ja era l'any 74 eh, o sigui que... Clar, encara no havia mort, va morir el 75, l'any que va nàixer la meva filla i per això ho sé segur. Sí, sí, sí sí encara, sense 'volguer-hi' anar... no, no érem dels que anàvem davant però ens hi havíem trobat.

Un testimoni diferent va ser el de MTI (1947), que a vegades assistia a manifestacions encara que ja tenia les seves filles. Segons explicava, va ser amb els anys que va prendre consciència política i, de tant en tant, volia participar d'alguna manifestació acompanyada de les seves amigues. D'aquesta manera, subvertia (sense ser-ne conscient) el seu rol d'esposa i mare i assistia a un acte polític en el qual es reclamava l'amnistia, clarament en contra el règim i el que aquest representava. Les subversions que representaven una actuació tan personal com política a la vegada eren múltiples, i el més interessant és la naturalitat amb la qual es van portar a terme, sense qüestionar-se si era correcte o no assistir a una manifestació amb les seves circumstàncies familiars. Igualment, en la seva entrevista remarcava la seva condició de mare, cosa que planteja el dubte de si un home amb aquelles mateixes circumstàncies també ho posaria en relleu. Normalitzar l'assistència a manifestacions de mares de família en un règim que havia encasellat les dones en el seu rol d'esposes i mares des de tots els àmbits possibles (jurídic, cultural, social, etc.) era un acte de resistència i contestatari d'una gran rellevància, a pesar de la poca reflexió que, com a mínim en aquell moment, les mateixes protagonistes poguessin observar.

Pues m'importava bastant sí,, tal com quan era petita passava olímpicament, menys en lo de la Falange del col·legit i el Cara al Sol, als anys 70 i 'algo', hi havia una mani, jo ja estava casada amb les dues nenes i alguna vegada m'havia escapat a alguna mani eh. Una vegada me'n recordo d'una que hi va haver a la Diagonal amb 'còcteles' Molotov que vam haver de córrer que no me'n recordo per què era, em sembla que era per demanar l'Amnistia total, que em sembla que va ser quan van matar l'últim que va matar Franco... El

Puig Antich sí... suposo que vaig anar a aquella manifestació per... Sí, crec que era l'amnistia, i era a la Diagonal que ens van començar a tirar, que eren els d'allòs... els d'allò¹⁸, els de la manifestació tirant còctels Molotov i els grisos van vindre, però com érem noies i 'aixís' ens vam posar a la paret com si estiguéssim 'asustades'... No ho recordo ben bé, però em sembla que del barri no eren... Sí, vam passar com si fóssim gent del carrer que te'ls trobes a sobre saps i dèiem 'No, aquí no!' Com que no estàvem fixades ni res doncs... Quan vam veure que venien els grisos a cavall, a cavall, ens vam posar a una botiga... però aquelles noies jo no me'n recordo, perquè a tot això que t'estic explicant vaig fer un curs de maquillatge i de massatges, perquè jo era molt inquieta, i suposo que aquelles noies devien ser d'aquell 'puesto' perquè sinó no sé si hi hagués anat, no me'n recordo, perquè és clar això...

En els últims anys del règim franquista l'agitació als carrers va estar marcada per les condemnes a mort del Procés de Burgos i de Salvador Puig Antich, militant de l'organització anarquista *Movimiento Ibérico de Liberación* (MIL). El rebuig contra la pena de mort de Puig Antich va ser força popular, per bé que estaven enviant al garrot vil una persona jove. Van ser moltes les manifestacions convocades i portes a les quals es va trucar per intentar evitar l'execució, fins i tot la del Papa d'aquell moment, Pau VI, que es va posar en contacte amb Franco perquè l'indultés.¹⁹ El record d'aquests fets encara és present entre les dones entrevistades per a la recerca, com per exemple EM (1956) i LV (1959), que eren molt joves quan van executar Puig Antich:

Això va ser una gran putada perquè tothom demanava que això no passés de cap de les maneres. Amics meus van anar a protestes i a manis i jo sí que vaig participar en alguna cosa però no vaig anar al carrer tampoc... ens pensàvem que allò que no podria ser però va passar sí. (EM, 1956).

Sí i tant, que hi va haver un abans i un després amb això. Jo crec que va ser quan la gent va obrir els ulls que va dir 'ostres què fort!' i això sí que se sabia, que era una injustícia i que estava sent molt injust, brutal, que aquest tio... va ser molt vivencial, es va viure molt a la vora el fet que matessin a un tio jove i d'allò, va crear d'un abans i un després..." (LV, 1959).

El 20 de novembre de 1975 es va publicar la defunció de Francisco Franco, el dictador que havia dirigit el país amb mà de ferro des de la finalització de la Guerra Civil, l'1 d'abril de 1939. Des de la guerra hi havia un sector de la població que s'oposava frontalment al règim, encara que la por a la repressió i el silenci polític imposat feien difícil qualsevol tipus de pronunciament públic. Amb els anys, les generacions més joves que també s'oposaven al règim, fos per conviccions pròpies, fos per pertànyer a una família del bàndol dels vençuts, van començar

18. Es refereix a la Policia Nacional, els "grisos".

19. Fins i tot es va crear un comitè de solidaritat amb els presos del MIL, que editaven fulletons per informar sobre la situació de tots els represaliats d'aquella organització (De Vargas, 2018: 268 i ss.).

a manifestar la seva disconformitat de manera més pública i clara, fos a les manifestacions o a les aules, encara que els valgués un suspens acadèmic. Per part de les dones entrevistades, la gran majoria d'elles explicaven que van estar molt contentes per la mort del dictador, amb alguna reserva que manifestava que “no està bé” (en termes morals) alegrar-se de la mort d'una persona. Per mostrar aquestes reaccions, s'ha escollit el testimoni d'una de les dones grans de la mostra, que va viure la Guerra Civil d'una manera molt cruenta, i una de les dones més joves, que no va viure la Guerra:

Ai, amb molta alegria! Tothom la va viure molt: els que no érem franquistes amb molta alegria, que va sortir ‘Franco ha muerto’ ens va fer riure molt, cada cop que el veiem, ara no surt gaire, però cada vegada que el veiem ens fa riure.” (AG, 1928).

Pues... No ho sé si ho puc dir aquí, la mort o la casi mort estava al Born fent una festa, al novembre em sembla que era, gent de l'Assemblea que quedava estàvem fent una festa ‘aixís’ i tothom es ‘columpiava’ en el ‘columpio’ i brindava... això sí que ho recordo molt, que estava al Born.” (EM, 1956).

Amb la mort de Franco es va iniciar el viratge cap al règim democràtic, sobretot a partir de la l'aprovació de la *Ley para la Reforma Política* del 1977, impulsada per l'aleshores president del Govern espanyol, Adolfo Suárez. Però no només canviava la política institucional, sinó que el carrer també impulsava i consolidava el caràcter contestatari dels últims anys de franquisme, on les dones també hi van participar activament, com a agents actius de la Transició.²⁰ Com recordava MF (1958), qui era molt jove en aquell moment, ho va viure molt intensament i, a vegades, amb preocupació que hi tornés a haver una altra guerra:

El temps de silenci havia acabat una mica al cap de dos anys o tres d'haver mort Franco, que ja es començava a parlar més ‘lliberalment’, però jo recordo uns fets que no sé exactament quins fets eren, no sé dir-te... em sembla que va ser quan volien aprovar, que encara no es va aprovar, el Partit Comunista, per un cantó, i encara no s'havien fet les primeres votacions. Per un cantó hi havia els militars, no estic parlant del 23F que això va ser més endavant, però per un cantó hi havia els militars, per un altre hi havia els que volien ja aprovar el Partit Comunista, el Partit Socialista, que sí es va aprovar ‘enseguida’, i la revolta que veiem no. I jo recordo un comentari d'un company, dels grans, d'allà Sant Domènec que va dir ‘aquest menjador que és molt gran hi podem fer una paret al mig i darrere posar-hi provisions perquè si torna a ‘estellar’ una Guerra Civil ens posem al darrere tu, i ja s'ho faran!’ perquè es veia ne-

20. Un dels esdeveniments més importants pel moviment feminista durant la Transició van ser les *Jornades Catalanes de la Dona* del 1976, que es van celebrar al Paraninf de la Universitat de Barcelona els primers dies de maig. En aquest “conclave” hi van participar dones de diferents organitzacions polítiques i sindicals, així com del món de la cultura i de les associacions de veïns de diferents barriades de Barcelona i altres localitats catalanes. Es van debatre diferents qüestions com les cures, els barris, el treball, etc. Van ser uns dies de debat feminista on els homes hi van tenir una presència testimonial i com a mers espectadors. Pel que fa a la mostra de dones entrevistades, tot i que algunes van tenir notícia de l'esdeveniment en aquell moment, cap hi va participar.

gre: clar, nosaltres ja ens havíem declarat de quin cantó estàvem perquè ja s'havia dit que allà hi havia l'Assemblea de Catalunya, era una parròquia d'esquerres, 'rojoseparatistas', sí, catalanistes...

Perquè la Transició havia pres el seu camí i els canvis polítics estaven a l'ordre del dia. Una política que havia sigut cosa d'homes i les dones, segons els estereotips de l'època, no hi havien de prestar atenció. Aquesta era la idea que en tenien les companyes del curs de català que estudiava JB (1944) en aquell moment, que ho explicava d'aquesta manera:

Sí clar, la Transició estava fent el curs aquest i hi havia aquesta directora de l'aula de cultura que ens va començar amb això de la Transició. I anàvem a les reunions que es feien aquí al barri i així per 'explicantse'. Jo aquí he conegut alguns polítics com el Saura, que era d'aquí l'Hospitalet, aquesta era del PSUC, o sigui que... Ens va dir que les dones havíem 'd'involucrantse' perquè nosaltres li dèiem que d'això no hi enteníem, que eren coses d'homes, i ens va dir 'No no, perquè no?' I ella ens va començar que havíem d'estar al dia de tot i sí sí, això sí.

La implicació política de les dones trencava l'estereotip de les dones que promulgava la *Sección Femenina* i el règim. Per tant, interessar-se pels esdeveniments i participant activament en les mobilitzacions, en les possibilitats de cadascú, era una de les millors maneres per subvertir i trencar la cotilla personal, cultural, laboral i familiar que s'havia imposat des del *Nuevo Estado* i que no era cap novetat social, ja que el patriarcat venia, i ve, de lluny. Així, com deia Gramsci, era més necessari que mai que les dones prenguessin partit per viure. Viure la seva vida i la de tota la societat.

Viure la sexualitat. tabús i silencis que perduren, l'ajuntament de barcelona com a servei públic

La sexualitat femenina va ser una altra de les qüestions reprimides durant el règim, convertint el dret al propi cos i les agressions sexuals en un tabú i en responsabilitat última de les dones, culpabilitzant-les de qualsevol conducta que es desviés del dogma catòlic, tant en la "puresa" de la seva sexualitat com en el dret a decidir lliurement si ser mare o no. Els grans canvis que hi va haver en aquesta matèria des dels primers anys de *Nuevo Estado* fins a la dècada dels setanta van afectar a dones de totes les edats, tot i que les obreres van ser les més perjudicades.

La repressió sexual va ser molt intensa durant tota la dictadura, però en els primers anys aquesta repressió va ser més intensa. Aquest canvi es va comprovar a través del testimoni de dues dones que van treballar d'assistent social en el període estudiat. D'una banda, MR (1922) va treballar exercint aquesta professió en una empresa de grans dimensions, INDO, que pertanyia als germans Cottet, i

MC (1942), que va treballar a barriades i per l'Ajuntament de Barcelona. Malgrat la repressió, la realitat dels dos àmbits va ser completament diferent, per bé que els dos relats pertanyen a moments i àmbits diferents: el primer explica els primers anys de franquisme en una empresa privada, on prevalia la moralitat dels propietaris, i el segon la dècada dels setanta en un servei de l'Administració pública, en concret en un servei territorial del consistori barceloní.

Per contraposar els dos escenaris, ens basarem en els testimonis de les informants. En el primer cas, MR (1922) explicava en la seva entrevista que els patrons de l'empresa en la qual treballava eren molt conservadors i no volien problemes en cas d'embaràs d'una treballadora soltera. Embarassos que eren conseqüència d'abusos sexuals, a vegades per part de companys de la mateixa empresa, que patien dones que migraven soles i malvivien en pisos en els quals convivien amb altres treballadors i que, generalment, destacaven per la seva manca d'higiene.

Hi vaig estar molts anys i a mi em venien problemes molt greus, molt! Per exemple una noia que estava a un 'puesto' i dormien a una habitació amb matalassos, o ni això, amb mantes i allà homes joves, dones... i quan podien doncs mira, feien d'elles el que volien, i més d'una va tindre una criatura... més d'una... i aquestes noies tenien molts de problemes, molts, clar. 'Llavon-ses' me donaven uns diners, cada mes em donaven diners i si alguna noia necessitava 'algo', lo que fos, 'pues' ho comprava, l'ajudava i aleshores passava comptes amb la Direcció fins que em van dir 'Margarita, no ens passi més comptes, estem en plena confiança seva. Vostè presenti la nota i deixi estar els diners.' Aleshores cada mes passava els comptes a la Tresoreria i em donaven els diners i els administrava. Aquell que se li va cremar la casa perquè no sé què van fer amb la llum que quan se'n va anar hi havia foc, els vaig tindre que ajudar molt, l'altre doncs que tenia la mare malalta i no sé 'bueno', casos bastant greus, la que tenia una criatura i el pare no en volia saber res... 'bueno', casos molt greus i vaig patir molt, perquè jo soc molt patidora. Total aquestes noies era aquell temps. (...) 'Bueno', hi havia una noia que vivia a darrere dels 'cuartels' de 'Lepanto' que hi havia unes barraques, que ara ja no hi són, pues hi havia una noia que es deia Madalena Chavarrío, o 'algo' així es deia, aquella noia vivia a una barraca i sempre tenia polls, que a mi me'n va encomanar més d'un, doncs sí que no netejaven, i aquesta noia va quedar en estat, esperava un fill, i va vindre Don Fernando i em va dir 'Margarita, haig de parlar amb vostè, m'han dit que hi ha una noia que està en estat... pues no la vull, no la vull eh, que si aquesta noia és casada jo no la vull... no no, no pot ser.' I li dic 'Miri Don Fernando, si un dia aquesta noia quan 'dongui' a llum no la vol, aquesta noia serà (així mateix li vaig dir) se n'anirà a fer de puta a la Rambla' i em va respondre 'Ai Margarita, no em digui aquestes coses!' 'Doncs així mateix, aquesta noia ha de menjar, el pare de la criatura no en vol saber res i aquesta noia està treballant aquí eh!' 'Però Margarita no la puc tenir aquí perquè jo...' 'Bueno vostè mateix, si aquesta noia quan aquesta noia pareixi si se'n va al carrer, se n'anirà a fer de puta!' Així li vaig dir, i era molt catòlic, ui! Bueno, al final la va deixar una temporada però ella va acabar marxant. (...) Vaig tindre que lluitar

bastant eh... i amb això que si una dona donava llum ja no venia a treballar... carai, em vaig trobar amb bastants de casos, com el cas d'una que vivia amb la seva germana i va donar llum (la germana), doncs quan estava a la clínica el cunyat es va posar al llit amb ella, va quedar en estat i què faig amb el 'crio'? 'Pues' el va deixar a la Maternitat. Com aquella que el seu pare la viola quan tenia uns quinze anys, ja era dona, la viola, la va violar vàries vegades i s'ho va quedar sempre, portava allò dintre i pobreta tenia 'nòvio' i li va dir que això ho havia d'explicar, així que va venir i m'ho va explicar amb unes llàgrimes, pobreta! El que li havia quedat allò a dintre era la violació del pare. Doncs 'llavons' el que vaig fer després va ser cridar a la mare, que va quedar muda. 'Bueno', l'empresa tenia també 'abogat', tenia un senyor 'abogat', una bellíssima persona, el Sr. Torres, i li vaig dir 'Miri Sr. Torres, passa això amb una noia' 'Això s'ha de denunciar, ja li buscaré un advocat' i hi va enviar la mare, la nena aquesta que encara era joveneta, bé, no era cap nena perquè ja tenia 20 o 22 anys, i l'advocat li va dir que això s'havia de... i la mare va dir que no que no, que no volia que anés a la presó i que li fessin res. Total, que va quedar absolt. Ella 'llavonses' també ja va passar temps, es va casar amb aquest noi i ja se'n va anar de l'empresa. Després una altra que va tenir una criatura amb el 'nòvio' i quan va tindre la criatura no en va voler 'sapiguer' res. Els pares van agafar aquella criatureta i la van posar com si fos... li van donar els noms dels pares i és clar, no era fill, o sigui que el seu germà era fill d'ella. Van passar uns quants anys, aquesta noia es va casar i 'llavons' va reclamar el fill als pares, 'llavons' se'n va anar i no vaig preocupar-me més.

El relat de MR (1922) descriu una realitat ben crua que patien les dones en els primers anys de postguerra: abusos sexuals per part de familiars i companys de feina, maternitats forçades i, normalment, desamparades per la mateixa família i/o el sistema. El cas de MR (1922), que ajudava les treballadores després de qüestionar els plantejaments dels propietaris de l'empresa i amb l'avantatge de tenir la seva confiança per actuar segons el seu criteri. La informant no es va casar i va poder seguir amb la seva activitat laboral fins a la jubilació, cosa que li va permetre poder ajudar moltes dones durant molts anys, sobretot en els més durs de la primera postguerra.

L'àmbit de l'empresa privada va ser un espai en el qual la sexualitat de les dones i els abusos que podien patir, sobretot si es donava un embaràs no desitjat, podien suposar un problema, tal com s'explica en el relat anterior. L'estat civil de les dones també era una qüestió rellevant, perquè quan es casaven havien d'abandonar la seva feina i, a partir d'aleshores, la seva vida ja no entrava en conflicte amb interessos empresarials. D'aquesta manera, els embarassos i els possibles abusos o casos de violència de gènere quedaven a l'espai privat de la llar i les opcions de trobar socors es reduïen.²¹

En l'àmbit legal, la sexualitat de les dones estava penalitzada, cosa que fomentava la seva reprovació moral i social. La *Ley de 1941, para la protección de*

21. Això no vol dir que totes les dones que patien les situacions descrites i treballessin tinguessin l'ajuda d'una assistent social com MR (1922), ja que es pot pensar que es tractava d'un cas excepcional.

la natalidad contra el aborto y la propaganda anticoncepcionista prohibia la venda d'anticonceptius i l'avortament, fos espontani o realitzat de manera expressa. En aquest sentit, l'Església tenia molt pes en el control de la natalitat i el nacionalcatolicisme també intervenia en una qüestió tan íntima com aquesta. Segons el testimoni de JC (1948), fins i tot en la dècada dels setanta les dones casades havien d'anar a un ginecòleg de confiança perquè els receptés la pastilla anti-conceptiva, perquè el preservatiu era "cosa de fulanes" (sic).

La implicació de les seus territorials de districte dels serveis socials de l'Ajuntament de Barcelona en els anys setanta va ser molt important per trencar les dinàmiques que relegaven la sexualitat de les dones al silenci i la clandestinitat, fet que posava en risc la seva integritat física, la salut i fins i tot la vida. MC (1942) va treballar d'assistent social a la seu territorial de l'Eixample i ho recordava d'aquesta manera:

Això va ser quan jo vaig entrar jo aquí al 73, doncs devia ser al 74, una cosa 'aixís', i... i jo, estava prohibit el 'aborto'. 'Llavons' venien a mi gent, i 'llavons' jo no escrivia si no li feia a ell, li deia on podien fer 'l'aborto', que tenien que pagar, però sabies que no eren 'curanderos', però jo aquí me jugava el lloc. Perquè clar, jo estava fent una cosa que estava, que estava prohibit, però a mi me pujava l'Ajuntament. Clar, tenia un recolzament, perquè clar jo depenia del centre de serveis socials de l'Eixample. Jo allà vaig estar no sé em sembla un any o dos 'hasta' que allò va passar a Sanitat i jo vaig estar en allà. I a mi m'agradava la feina, perquè tu feies una feina que sabies que feia falta que es fes, però clar també tenies l'altra gent que sabies que no podien pagar i que anaven a 'curanderos', però clar... Però jo aquella feina em va agradar, em va agradar molt... Que cada un individualment digués el que volgués, estigués a favor o no, però havia molta gent que ho necessitava, i sobretot la gent que tenien molts fills, perquè clar, jo em trobava amb la classe sobretot obrera, que els homes no volien, això aquí eh, que els homes no volien que les dones prenguessin 'anticonceptives'. Clar, 'llavons' tenien molts fills i l'única forma era no tenir-los.

Reivindicar el dret al propi cos de les dones per davant de les creences religioses i particulars de la gent va ser un primer pas per garantir, clandestinament, l'exercici del dret a decidir tenir fills o no, en un context en el qual les dones —generalment— no tenien veu ni vot en la qüestió sexual, tal com explicava la informant. En un temps on la llei i el sistema patriarcal els anava en contra, trobar el suport de l'Administració va poder ser una via de subversió a allò que estava establert: la maternitat obligatòria.

Els temps canviaven, però les veritables transformacions les van protagonitzar les mateixes dones subvertint l'ordre establert i travant estratègies de supervivència per viure unes vides més dignes que el destí que els marcava el règim franquista. La Transició i la lluita al carrer dels moviments feministes van fer possibles grans canvis, però avui dia encara hi ha molta feina per fer.

Conclusions.

Els canvis legislatius sobre educació i treball són el teló de fons dels canvis socials i culturals en relació amb la vida de les dones, però la importància recau en el canvi de mentalitat de les mateixes dones i de les famílies, puntes de llança en les transformacions que hi va haver a finals del franquisme i el principi de la Transició. Així mateix, el canvi de mentalitat en el treball és molt més lent, algunes han d'abandonar el seu lloc de treball malgrat que ja no hi estan obligades per llei, fet que comporta la dependència econòmica del marit, reclusió a la llar i al barri, cosa que no passa a les dones que no contreen matrimoni, ja que poden seguir la seva trajectòria professional sense impediments.

Amb el pas dels anys aquesta tendència va canviant i cada vegada són més les dones que segueixen treballant a l'empresa encara que es casin. Igualment, el fet d'assolir un nivell d'estudis superior permet a les dones accedir a feines més ben qualificades i remunerades, cosa que també trenca el seu estancament al barri, ja que accedeixen a feines que es troben a altres barris i la seva socialització quotidiana cada vegada és més diversa. Les més perjudicades eren les dones que van contraure matrimoni, per bé que la seva expulsió del mercat de treball no només els impedia desenvolupar una professió, sinó que els limitava la llibertat de socialització fora del cercle familiar i les limitava a la tasca de cures. Aquesta limitació de la llibertat també era econòmica, ja que en no treballar fora de casa tampoc tenien un salari propi, tot i que, si treballaven, la legislació també preveia que el marit pogués cobrar el salari si així ho volia. Aquest tancament respecte a la "reclusió" del primer espai públic que és el barri l'assoleixen a través del treball sobretot les dones més joves de la mostra, tot i que l'oci, la cultura i la reivindicació política de la darreria del franquisme i el principi de la Transició també hi tenen molt a veure, i on també hi participen dones de totes les edats i, cada vegada més, de tota condició personal i familiar, trencant els estereotips de gènere de l'època franquista.

Com s'ha pogut comprovar, l'oci va ser un instrument de socialització normalitzat de les dones més joves de la mostra respecte a nois de la mateixa edat. Fos l'esplai o l'agrupament escolta, compartien espai de joc més enllà de la separació per raó de sexe que es donava als centres educatius. En aquest sentit, l'institut també va ser un espai on van coincidir nois i noies en la dècada dels setanta, la qual cosa va normalitzar la presència de noies de famílies obreres en els estudis superiors. L'institut va ser un dels primers espais de politització de les dones més joves, algunes de les quals venien de famílies també polititzades o, en altres casos, eren les mateixes mares les que assistien a recitals reivindicatius o manifestacions polítiques. Les dècades dels seixanta i setanta impliquen un inici de trencament del silenci polític imposat, sobretot quan van condemnar a mort el militant del MIL Salvador Puig Antich o empresonar membres de l'Assemblea de Catalunya. El carrer i els recitals de membres d'Els Setze Judges van esdevenir espais de llibertat, també per a les dones, desobeint els mandats de gènere i corrent, si era l'ocasió, davant dels "grisos" per evitar la repressió policial.

Finalment, cal esmentar la important implicació dels serveis socials de l'Ajuntament de Barcelona per començar a treballar, encara que fos subvertint

les lleis, l'exercici de les dones al seu propi cos, per informar-les de qüestions tan rellevants com la sexualitat i intentar, amb els pocs mitjans que tenien, fer més digna la vida de les joves dels barris, lluitant dia a dia contra prohibicions moralitzants que posaven en risc la vida de dones i joves.

Els carrers també van ser de les dones. Unes dones que sostenien la vida i que a través de la quotidianitat, la feina, els estudis, el temps lliure, la cultura i la reivindicació política van ser un agent més de participació social de tot allò que va passar en els últims anys de franquisme i els primers de la Transició. Elles també comptaven, també hi eren, també tenien ganes de canviar el món que les envoltava. I així va ser com, vencent obstacles legals, socials, culturals i fins i tot familiars que, a poc a poc, van tornar a agafar les regnes, subvertint el destí de “esposa y madre abnegada” que el règim havia escrit per a les dones.

Bibliografia.

- DE VARGAS, Ricard (coord.). *Salvador Puig Antich, 45 anys després*. Barcelona: Descontrol Editorial, 2018.
- ESPEITX, Elena; CÁCERES, Juanjo. “La Memoria de la escasez alimentaria en la Barcelona de la posguerra (1939-1953)”. *Studium, Revista de Humanidades*, núm. 16 (2010), p. 163-187.
- FERRER, David. “Els Setze Jutges, 50 anys després”. Segell, 2012.
- FIUZA, Alexandre Felipe. “La censura musical en las décadas de 1960 y 1970 durante la dictadura franquista. Un examen de la documentación del MIT”. A: IBARRA, Alejandra (coord.). *No es país para jóvenes*. Granada: Instituto Valentín Foronda, 2012, p. 43.
- FLECHA, Consuelo. “Desequilibrios de género en educación en la España Contemporánea: : causas, indicadores y consecuencias.” *AREAS: Revista Internacional de Ciencias Sociales*, núm. 33 (2014), p. 49-60.
- GRANA, Isabel. “Las mujeres y la segunda enseñanza durante el franquismo”. *Historia de la educación*, núm. 26 (2017), p. 257-278.
- HARTMANN, Heidi. “Marxismo y feminismo: un matrimonio mal avenido. Hacia una unión más progresiva.” *Zona Abierta*, 20 (1980), p. 85-113.
- MOLINERO, Carme; SARASÚA Carmen. “Trabajo y niveles de vida en el Franquismo. Un estado de la cuestión desde un perspectiva de género”. A: BORDERÍAS, Cristina (ed.). *La Historia de las Mujeres; perspectivas actuales*. Barcelona: Editorial Icària. <http://hdl.handle.net/2072/41530>
- MOLINERO, Carme; YSÁS, Pere. “Movimientos sociales y actitudes políticas en la crisis del franquismo”. *Historia contemporánea*, núm. 8 (1992).
- OFER, Inbal. “La legislación de género de la Sección Femenina de la FET. Acortando distancias entre la política de élite y la de masas”. *Historia y Política*, núm. 15 (2006), p. 219-240.
- ORTIZ, Manuel. “Mujer y dictadura franquista”. *Aposta: Revista de Ciencias Sociales*, núm. 28 (maig 2006), p. 1-26.
- RUIZ, Rosario; NIELFA, Gloria. *¿Eternas menores?: las mujeres en el franquismo*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2007.
- VELO, Elisabet. “Gènere i treball al Poble Sec (Barcelona) 1960-1975”, tesi doctoral, 2014.
- YSÁS, Pere. “Entre l’alarma i el desconcert. Els franquistes i la «crisi de desembre» de 1970.” *Recerques: història, economia, cultura* 50 (2005).

Recursos electrònics:

- Web Instituto Nacional de Estadística: <http://www.ine.es>